

GAZALİ'YE GÖRE ÖNCÜLLERİN YAPISI

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Öncüllerin yapısı ve çeşitleri, mantık biliminin en önemli konularından biridir. Çünkü kıyas, öncüller üzerine bina edilir. Düşünmemizin en basit birimleri tekillerdir; bu nedenle bunlar ilk algılanan şeylerdir; "cisim", "hareket", "âlem", "hâdis" ve "kadim" gibi tekil isimlerle gösterilen şeylerin anlamını bilmek böyledir. Tekillerin bir araya getirilmesiyle cümleler oluşur. Bu bakımdan Gazali (1058-1111), önermeleri oluşturmadan önce tekillerin anlamlarının bilinmesi gerektiğini vurgular. Ona göre tekil şeyleri bilmek *tasavvur*, iki tekil şey arasındaki haberi ilişkiyi bilmek de *tasdik* olarak isimlendirilir. Buna göre bilgi ya "tasavvur" ya da "tasdik"tir.¹

Öncülün gerçekleşmesi için zorunlu olan tasdik, iki kavram arasında bağ kurmakla gerçekleşir. Bu bağla "İnsan akıllıdır" önermesinde olduğu gibi iki kavram ya bir birbirine yaklaştırılır ya da "Kar beyaz değildir" önermesinde olduğu gibi birbirinden uzaklaştırılır. Buna göre tasdik "Âlem hâdistir", "Allah'a itaate karşılık mükafatlandırma vardır", "Günaha karşılık cezalandırma vardır" gibi hükümleri bilmektir.² Görüldüğü gibi her tasdik, hüküm ifade eden önermelerden oluşur. Ancak her hüküm, herkesin kabul edebileceği nitelikte olmayabilir. Çünkü şüphe ve zan ifade eden hükümler de vardır.³ Bu durum her öncülden geçerli sonuç veren bir kıyasın kurulamayacağını göstermektedir. Buna göre bir kıyası oluşturan her öncülün muhatap tarafından kabul edilmesi gerekmeyebilir. Zira her öncül, doğru olmayabileceği gibi, muhatabı onu kabul etmeye zorlayan herhangi bir etken de olmayabilir. Öncüller konusu mantığın önemli konularından biridir. Öncüllerin önemine binaen bu çalışmamızda Gazali'ye göre öncülün yapısı ve muhatabın kabul etmek zorunda olduğu öncül çeşitlerini incelemeye çalışacağız.

1. Öncülün Tanımı

Öncülün ne olduğunu ortaya koyabilmek için önermenin ne olduğunu bilmek gerekir. Çünkü öncül ile önerme arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu bakımdan biz burada öncülün tanımını önermenin tanımıyla bağlantılı olarak ele alacağız. Gazali, bir önermenin gerçekleşebilmesi için tekillerin birbirlerine olumlu veya olumsuz bir şekilde nisbet edilmeleri

* Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı.

¹ Gazali, *el-Mustasfa I*, Mısır, h.1322, s. 11.

² Gazali, *Makasidu'l-Felasife*, (tahk. S. Dünya), Mısır, 1961, s. 133.

³ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 43; *Mihakku'n-Nazar*, (tahk. Refik Acem), Beyrut, 1994, s. 99.

gerektiğini ifade eder. Ona göre birer tekil terim olan “âlem”, “hâdis” ve “kadim” terimlerinin anlamlarını önceden bilip, bunlardan birini diğerine olumlu veya olumsuz şekilde nisbet etmek böyledir. Mesela, “kadim” sözcüğü, “âlem” sözcüğüne olumlu bir şekilde nisbet edildiğinde “Âlem hâdistir” yine “hâdis” sözcüğü, “âlem” sözcüğüne olumsuz bir şekilde nisbet edildiğinde, “Âlem kadim değildir” denir.⁴ Bu ikinci çeşit idrak için “doğrulama (tasdik) ve yanlışlama (tekzip)” söz konusudur. Ancak birinci çeşit idrakin yani tekillerin doğrulama ve yanlışlaması yapılamaz. Çünkü sadece “hüküm bildiren önermeler” doğrulanabilir. Bir önermenin öncül olarak kabul edilebilmesi için doğrulama veya yanlışlamasının mümkün olması ve bir kıyasta yer alması gerekir. Buna göre iki tekil sözcükten meydana getirilebilecek en alt bileşik, “nitelik” ve “nitelenenden” ibarettir. Nitelik, olumlu veya olumsuz bir şekilde bir şeye nisbet edildiğinde ya doğrulanır ya da yanlışlanır. Ancak hâdis, cisim veya kadim gibi tekil terimlerin doğruluk ve yanlışlığı olmaz.⁵ Bu bakımdan Gazali’ye göre önerme, “doğrulaması ve yanlışlaması yapılabilen sözdür” şeklinde tanımlanabilir.

Terimler, birleştirildiği zaman kendilerinden “soru”, “talep”, “temenni”, “ümit”, “hayret” ve “haber” cümleleri meydana gelir. Gazali için asıl önemli olan haber cümleleridir. Çünkü ilimlere ulaştırın burhanları elde etmek sadece haber cümleleri, yani hüküm bildiren öncüllerle mümkündür. Bu tür cümleler Gazali’ye göre, “önerme” ve “kesin söz (el-kavlu’l-ıcazim)” olarak isimlendirilir. Buna göre “önerme, bir kimsenin arazla değil, zatla doğrudur veya yanlış dediği şeydir.”⁶ Yani kendisiyle doğrudur veya yanlış sonucuna varılan yargıdır. Çünkü böylece hakkında konuşulan şeye “doğrudur veya yanlıştır” demek mümkün olur. Mesela, “Âlem sonradan değildir”, “Güneş doğmuşsa yıldızlar gizlenmiştir” veya “Âlem ya sonradan değildir ya da öncesizdir” diyen bir kimseye doğru söyledin; “İnsan taşır”, “Güneş doğmuşsa yıldızlar görünür”, “Ali ya Ankara’dadır ya da İstanbul’dadır” diyen bir kimseye de yanlış söyledin denilebilir.⁷

Aristoteles (385-322), önermeyi, “Bir şey hakkında bir şeyi tasdik etmek veya bir şey hakkında bir şeyi inkar etmektir” şeklinde tanımlarken,⁸ Farabi (870-950), öncül ve önermenin hükümlerden meydana geldiğini ifade ederek, “öncül” ve “önerme”yi “Öyle bir sözdür ki, onlarda bir şeyle bir şey hakkında hüküm verilir” şeklinde tanımlar.⁹ İbn Sina (980-1037) ise önermeyi, “Kendisini doğru ve yanlış hükmünün takip etmesi bakımından iki şey arasındaki nisbettir”¹⁰ şeklinde tanımlayarak, Aristoteles’in tanımına benzer bir tanım ortaya koymaktadır. Ebheri ve Katibi’nin önerme tanımları da bu tanımlara yakındır. Katibi

⁴ Gazali, *el-Mustasfa*, s. 11, 35; *Mihakku'n-Nazar*, s. 83.

⁵ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 11.

⁶ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961, s. 109; *Makasıdu'l-Felasife*, s.53. Bkz. *el-Mustasfa I*, s. 29.

⁷ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 53.

⁸ Aristoteles, *Organon, II, Önerme*, s. 10; H. R. Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara, 1974, s. 107.

⁹ Farabi, *Kitabu Kıyasi's-Sağır*, (nşr. M. Türker-Küyel) *Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara, 1990, s. 54.

¹⁰ İbn Sina, *en-Necat*, (tahk. Muhyiddin Sabri el-Kurdi) Mısır, h.1331, s. 17.

(ö.1255) ve Ebheri (ö.1265) önermeyi, “söyleyeni hakkında ‘söylediği doğrudur veya yanlıştır’ demeye elverişli sözdür” şeklinde tanımlamaktadırlar; “Zeyd katiptir”, “Eğer güneş doğarsa gündüz olur” gibi.¹¹

Buna göre önerme ile öncül, tanım bakımından birbirine çok yakındır hatta Farabi’nin tanımında görüldüğü gibi zaman zaman önerme ile öncül aynı şekilde tanımlanmıştır. Ancak her öncülün mutlaka bir kıyasta yer alması gerekirken, her önermenin kıyasta bulunması gerekmez. Çünkü önerme bir hükümdür ve onun hüküm olması yeterlidir. Ancak öncül de bir hüküm olmakla beraber kıyasta yer alırsa, öncül ismini alır ve buna göre önem kazanır. Eğer bir kıyasta yer almazsa öncül olarak değil, sadece önerme olarak isimlendirilir.

2. Öncülün Yapısı

Tekil anlamlar, birleştiği zaman çeşitli cümleler meydana gelir, ancak her cümle önerme veya öncül değildir. Bu bakımdan Gazali, her cümleyi önemsememiş, yargı ifade eden yani haber cümleleri üzerinde durmuştur.¹² “Âlem hâdistir”, “Allah kadimdir” şeklindeki önermeler ele aldığımızda, bu önermelerde, müfekkîr kuvvetin iki tekil şeye ait olan iki bilgiyi, birini diğerine nisbet etmek suretiyle bir araya getirdiğini görürüz. Bu nisbet, “Âlem hâdistir” önermesindeki şekliyle olumlu olabileceği gibi, “Âlem kadim değildir” önermesindeki şekliyle de olumsuz olabilir. Böyle bir önerme iki parçadan oluşur; biri konu, diğeri ise yüklemdir.¹³ Gazali, “Nahivcilerin önermenin ilk kısmını “mübteda” ikinci kısmını ise “haber”; kelimelerin birini “sıfat” diğerini “mevsuf”; mantıkçıların birini “konu (mevzu)” diğerini “yüklem (mahmul)”; fakihlerin ise birini “hüküm” diğerini “mahkumun aleyh” olarak adlandırdıklarını ifade eder.¹⁴

Gazali’ye göre önerme, konu ve yüklemden meydana gelmekle beraber, yukarıda ifade edildiği gibi bir konu ve yüklemden oluşan her cümle önerme olmaz, çünkü önermede bir yargının olması gerekir, nitekim yukarıda zikredilen önermeler birer yargı ifade etmektedir. Çünkü bunlarda konu ve yüklem ek olarak, onları birbirine bağlayan bir bağ vardır. Öncül için de aynı şeyler söylenebilir. Çünkü öncül de konu ve yüklemden meydana gelir ve bir yargı ifade eder; eğer yargı ifade etmiyorsa önerme olmadığı gibi öncül de olmaz. Önerme ile öncül arasındaki temel fark, önermenin kıyasta yer almaksızın bir hüküm ifade etmesidir. Buna göre öncül kıyasta yer almıyorsa önermeden farksız. Önerme bir hüküm olduğu için tek başına anlam ifade ederken, öncül hüküm olmakla beraber bir kıyasta yer almazsa herhangi bir şey ifade etmez.

Önermenin tanımında dikkat çektiğimiz “söyleyene doğrudur veya yanlıştır, demek doğru olur” şeklindeki kayıtlar, “Allah kabul etsin”, “Zeyd kalksın”, “Sen otur” gibi dilek-istek cümleleri ile, “Sarı kâlem”, “Ahmet’in elbisesi” vb. gibi hüküm bakımından eksik olan

¹¹ Ebheri, *İsagoci*, Vezirhani Matbaası, 1287, s. 3; Necmeddin el-Katibi, *Risaletü’ş-Şemsiye*, *Islamic Philosophy* içinde, C. 89, Frankfurt, Almanya, 2000, s. 276.

¹² Gazali, *Makasıdu’l-Felasife*, s. 53.

¹³ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 35; *Mihakku’n-Nazar*, s. 83. Bkz. *Miyaru’l-İlm*, s. 109-110.

¹⁴ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 35; *Mihakku’n-Nazar*, s. 83.

cümleler önermenin tanımının dışında kalır.¹⁵ Gazali'ye göre bir hüküm ifade etmeyen veya hakkında "ne doğrudur nede yanlıştır" denemeyen cümleler, terimlerin (tekillerin) birleşmesinden meydana gelmekle beraber, önerme veya öncül olmazlar. Buna göre "soru", "talep", "temenni", "ümit", "hayret" cümleleri hüküm ifade etmedikleri için önerme ya da öncül olarak kabul edilmazler.¹⁶ "Bana bir konu öğret" veya "Benimle Mekke'ye gelir misin?" diyen bir kimseye, "ne doğru ne de yanlış söyledin" denilemediği için bu tür cümleler önerme olmadığı gibi öncül de olmaz.¹⁷

Gazali'ye göre, bir önermenin gerçekleştirilmesi için üç unsur gereklidir: Konu, yüklem ve yüklemi konuya bağlayan bağ. Mesela, "Âlem hâdistir" önermesini ele aldığımız da "âlem" konu, "hâdis" yüklem, "dır" ise bağdır.¹⁸ Gazali, "Güneş doğmuşsa yıldızlar gizlenmiştir" gibi önermelerdeki bağ üzerinde durmamakla beraber böyle önermeler arasındaki şarta dikkat çekmektedir. Buna göre söz konusu önermeler arasındaki bağ, onları birbirine bağlayan şart edatıdır. Yukarıdaki önermenin iki tarafını birbirine bağlayan "ise" ifadesi böyledir.¹⁹ Öncülün yapısı da önermenin yapısı gibidir. Çünkü öncül de konu, yüklem ve bağdan meydana gelir. Eğer bir cümlede konu yüklem veya bağdan biri eksikse hüküm ifade etmeyeceği için ne önerme ne de öncül olur.

Konu ve yüklemden her biri, bazen tekil, bazen de birleşik terimlerden meydana gelebilir. Fakat birleşik terimlere, tek bir terimin delalet etmesi de mümkündür; "Konuşan hayvan, ayaklarının yer değiştirmesiyle yer değiştirir" önermesinde olduğu gibi. Bu önermede "konuşan hayvan" ifadesi konudur ve tekil olan "insan" teriminin yerini tutmaktadır, "ayaklarının yer değiştirmesiyle yer değiştirir" ifadesi de yüklem ve "yürüyendir" ifadesinin yerini tutmaktadır.²⁰ Buna göre bir kıyasta yer alan terimler sadece basit değil, bileşik terimlerden de oluşabilir.

Doğru bir kıyasın oluşabilmesi için doğrulaması ve yanlışlaması yapılabilen en az iki öncülün olması gerekir. Bir öncülün oluşabilmesi için de en az iki "bilgiye" ihtiyaç vardır; bu bilgilerden biri "konu", diğeri de "yüklem"dir. Böylece kıyas, iki öncülden ve her öncül de biri diğerine nisbet edilen iki bilgidен oluşmuş olur. Her müfret, birer anlamdır ve bunların her biri birer sözcük ile ifade edilir. Bu nedenle önce tekil anlamlara ve kısımlarına, sonra da tekil terimlere ve bunların delâlet yönlerine bakmak gerekir. Sözcük ve anlamı tekil olarak anlaşıldıktan sonra, tekiler birleştirilip öncül haline getirilir. Bu öncülün hükmü ve şartlarına bakıldıktan sonra, iki öncül bir araya getirilip bunlardan kıyas oluşturulur.²¹

¹⁵ Abdülkuddus Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul, 1993, s. 43-44.

¹⁶ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 109. Bkz. Aristoteles, *Organon, II, Önerme*, s. 9.

¹⁷ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 54.

¹⁸ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 115. Bkz. H. R. Atademir, a.g.e., s. 107-108; Aletxander Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, Oxford, 1993, s. 25.

¹⁹ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 53; *Miyaru'l-İlm*, s. 110.

²⁰ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 54-55.

²¹ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 29; *Mihakku'n-Nazar*, s. 70; *Miyaru'l-İlm*, s. 70.

Gazali, bu yolun dışında kıyası bilmek isteyen kimsenin, düzenli yazmayı çok isteyip de güzel yazamayan veya kelimeler yazmayı çok arzulayıp da tek tek harfleri güzel yazamayan kimse gibi olduğunu ifade eder. Ona göre, önerme herhangi bir kıyasın parçası kılındığında *öncül (mukaddime)* adını alır. Her iki öncülde de tekrar eden ve ortak olan terime; *orta terim*, kıyasın sonucunda konu olarak bulunan terime; *küçük terim*, sonuçta yüklem yani yargı olarak bulunan terime de *büyük terim* denir. Kıyasın sonucunda elde edilmesi gerekli olan şey *lazım*, kıyas kurulduktan sonra ulaşılan yargı, “sonuç (netice)”, sonuç olarak çıkmadan önceki durumu ise *istenen (matlup)* olarak adlandırılır.²² Mesela;

Bütün cisimler bileşiktir

Bütün bileşikler sonradan değildir

O halde bütün cisimler sonradan değildir.

Kıyasında “Bütün cisimler bileşiktir” önermesi küçük öncül, “Bütün bileşikler sonradan değildir” önermesi büyük öncül, “Bütün cisimler sonradan değildir” önermesi ise sonuçtur.²³ Söz konusu kıyasta üç terim vardır: Cisim, bileşik ve sonradan olma (muhtes). “Bileşik” orta, “cisim” küçük, “sonradan olma” ise büyük terimdir.

Zikredilen kıyas iki öncülden, her öncül de bir konu ve bir yüklemden oluşmaktadır. Bu öncüllerin kapsadığı terimlerin toplamı dörttür. Ancak orta terim her iki öncülde de tekrar edildiği için terimlerin sayısı üç’e iner. Öncüllerde üç’ten az terim bulunursa kıyas gerçekleşmez. Bir kıyas en az iki öncülden meydana gelir. Bir öncülde ikiden az mana, yani konu veya yüklemden biri eksik olursa öncül geçerli olmaz. Öncüllerde konu veya yüklemden birisinin ortak olması gerekir. Aksi takdirde öncüller arasında uyum olmayacağından, onların bir araya gelmelerinden de sonuç çıkmaz.²⁴ Mesela, “Bütün cisimler bileşiktir” dense, ikinci öncülde de ne cisimden ne de bileşikten bahsedilmeyip, “Bütün insanlar canlıdır” önermesi kullanılırsa bu öncüllerden sonuç çıkmaz.²⁵

Gazali’ye göre, iki öncülün birleştirilmesi biçimine yani orta terimin öncüllerdeki yerine göre oluşan duruma *şekil* denir. Ona göre, iki öncülün birleştirilmesi üç şekilde gerçekleşir:

Orta terim büyük önermede konu, küçük önermede yüklem ise, birinci şekil,

Orta terim iki öncülde de yüklem ise, ikinci şekil,

Orta terim her iki öncülde de konu olarak bulunuyorsa, üçüncü şekil meydana gelir.²⁶

İktirani kıyasta öncüller, iki yüklemli öncülden meydana gelirken, bitişik şartlı kıyaslar da iki öncülden meydana gelmekle beraber, birinci öncül iki önermeden oluşur. İkinci öncül ise birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz şeklindedir. Böylece birinci

²² Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 68; *Miyaru'l-İlm*, s. 131-133. Bkz. Refik Acem, “el-Mantuk fi Ebadihil İslamiyeti ve'l Arabiyeti Beyne'l Farabi ve'l Gazali”, *Ébas*, C. XXXV, Beyrut, 1987, s. 33-34.

²³ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 133

²⁴ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 132; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 67; *el-Mustasfa I*, s. 38; *Mihakku'n-Nazar*, s. 90

²⁵ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 132; *el-Mustasfa I*, s. 38; *Mihakku'n-Nazar*, s. 90

²⁶ Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, s. 68-69; *Miyaru'l-İlm*, s. 134; *el-Mustasfa I*, s. 39; *Mihakku'n-Nazar*, s. 92. Bkz. İbn Sina, a.g.e., s. 49.

öncüldeki iki önermeden biri veya çelişği (nakiz) sonuç olarak ortaya çıkar.²⁷ Ayrık şartlı kıyaslar da iki öncül ve bir sonuçtan oluşur. Mesela; “Âlem ya kadim ya da hâdistir” öncülü iki önermeden meydana gelmektedir. İkinci öncül ise birinci öncüldeki iki önermeden birinin aynı veya karşıt halinden oluşur.²⁸

Bileşik kıyasların formu ise normal kıyasların formundan farklıdır. Çünkü normal kıyaslar iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelirken, bileşik kıyaslarda öncül sayısı daha fazladır. Buna göre öncül sayısı ikiden fazla olan kıyaslar, bileşik kıyas olarak isimlendirilir.²⁹ Gazali’ye göre peş peşe gelen arada sonuçları zikredilmeyen veya bir çok öncülünden aynı sonuca varılan kıyaslar bileşik kıyastır. Bu kıyaslar aynı zamanda birbirlerine karıştırılmış kıyaslardır.³⁰ Öncülün yapısına değindikten sonra şimdi de Gazali’ye göre muhatabın kabul etmek zorunda olduğu öncül çeşitlerini ele alabiliriz.

3. Muhatabın Kabul Etmek Zorunda Olduğu Öncül Çeşitleri

Öncüllerin muhatap tarafından kabul edilmesi her şeyden önce onların doğruluğuna bağlıdır. Eğer öncüller zorunlu olarak doğru değil ise muhatabın onları kabul etmesini gerektirecek herhangi bir durum söz konusu olmaz. Gazali’ye göre, zaruri öncüllerin veya zaruri öncüllerden sonuçlanan öncüllerin düzenlenmesiyle yapılmayan hiçbir kıyas kesin sonuç vermez; akla uygun olan, öncülleri doğru olan ve doğru sonuç veren kıyastır.³¹

Öncüller kabul edildikten sonra çıkacak olan sonuçtan şüphe edilemez. Başka bir ifade ile öncülleri onaylayan herkes, bu öncülleri zihninde hazır tuttuğu ve bunların toplamını hatırlında bulundurduğu sürece, sonucu doğrulamaya mecburdur.³²

Gazali’ye göre elde edilmek istenilen bilgiye *medlul* ve bu bilgiyi gerektiren iki öncülün birleşmesine *delil* denir. İki öncülün birleşmesinden istenilen bilginin meydana gelme tarzını bilmek, delilin delalet etme tarzını bilmek demektir. Zihinde iki öncülü hazırlamaktan ibaret olan fikir ve bu iki öncülünden doğan üçüncü bilginin doğma tarzını anlama isteği, düşüncüyü meydana getirir. O halde istenilen bilgiyi kavramak için insana iki görev düşmektedir. Birincisi, iki öncülü zihinde hazır bulundurmadır ki, buna *fikir* denir. Diğeri ise, bu iki öncülün birleşmesinden istenilen bilginin doğuş tarzını anlama arzusu olup, buna da *istek* denir. Bunun için düşüncenin tarifini yapan kimse, birinci göreve göre ona fikir, ikinci göreve göre ise, “bilgi isteği” veya “zannın kuvvetlenmesi” der. Buna göre düşünce, ken-

²⁷ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 151; *el-Mustasfa I*, s. 40; *Mihakku'n-Nazar*, s. 95. Bkz. Farabi, *Kitabu Kıyası's-Sağir*, s. 66.

²⁸ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 42; *Mihakku'n-Nazar*, s. 98; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 86; *Miyaru'l-İlm*, s. 156. Bkz. Farabi, a.g.e., s. 67; Anton Dumitriu, *History of Logic*, C. II, Kent, 1977, s. 31. Daha fazla bilgi için Bkz. İbrahim Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003, s. 181.

²⁹ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1996, s. 142.

³⁰ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 49; *Mihakku'n-Nazar*, s. 109; *Makasıdu'l-Felasife*, s. 96.

³¹ Gazali, *Fedaihu'l-Batiniyye / el-Muztazhiri*, Kahire, 1964, s. 86.

³² A.g.e., aynı yer.

disiyle ilim veya kuvvetli zan elde edilen fikirdir. Delili, medlulü, delalet etme şeklini ve düşüncenin hakikatini böyle anlamak gerekir. Gazali'ye göre susanmış kimsenin susuzluğunu gidermeyen ve istek sahibinin isteğine cevap vermeyen dolaşık ifade ve gereksiz sözlerle dolu karalamalardan ibaret olan kağıtlara önem vermemek gerekir.³³ Ona göre eğer özel bir şekilde düzenlenmiş iki öncülün bilgisiyle, bu öncüllerden çıkan üçüncü bilgiden ibaret üç bilginin mevcut olduğu kabul edilirse, iki görev önem kazanır. Birincisi, yukarıda da ifade edildiği gibi iki bilgiyi zihinde hazır bulundurmak, İkincisi ise, bu bilgiden üçüncü bilginin doğuş şeklini bilmektir.

Gazali'ye göre manaları lafızlarda aramak insanı yanılsıza götürebilir. Halbuki bu hususta insanın yapması gereken, ilk önce manaları tespit etmek, daha sonra da lafızları incelemektir. Böylece insan lafızların ıstıhlardan ibaret olduğunu ve onlarla manaların değişmeyeceğini bilir. Fakat muvaffakiyetten nasibi olmayan, yoldan çıkar ve araştırmayı terk eder. Muhatap, iki öncülü bu şekilde kabul ettiği takdirde, sonucun doğru olacağından şüphe etmez, fakat muhatabın bu iki öncülü kabul etme mecburiyeti nerden doğuyor? Zorunlu olarak kabul etmesi gereken bu öncülleri nereden alıyor? Sorularının incelenmesi gerekir.

Gazali, muhatabın kabul etmek zorunda olduğu öncül çeşitlerinin çok fazla olduğunu ifade etmekle beraber, bunlardan altı tanesine dikkat çekmektedir. Onları şöyle sıralamak mümkündür:

Birincisi: Hissiyat. Gazali, hissiyat kavramını iç ve dış duyu için kullanmaktadır. Buna mahsusat da denir. Ona göre mahsusat; renkleri, tatları, kokuları, sesleri, sertlikleri, yumuşaklıkları... ayırt etmek gibi beş duyu ile bilinen şeylerdir.³⁴ Aslında zikrettiğimiz bu tanım, dış duyu için geçerlidir. Eğer mücerret akıl, duyu organlarını kullanmazsa mahsusattan olan önermelerle ilgili hüküm veremez.³⁵ Mesela, "Kar beyazdır", "Güneş aydınlatıcıdır", "Kömür siyahtır", "Ateş yakıcıdır", "Buz soğuktur" önermeleri mahsusatla bilinir³⁶ ve bunların bilinmesini duyu organları sağlar. Beş duyu ile tasdik edilen bilgilere "zahiri mahsusat" denir. Eğer iç duyuyla bir bilgi elde edilip bununla bir hükme varılıyorsa buna da "batini müşahede" (iç duyu) denir.³⁷

Batini müşahedeye; insanın açlık, susuzluk, korku ve sevgi gibi beş duyusu olmayanların da idrak edebileceği bütün iç halleri bilmesi, örnek verilebilir. Bunlar beş duyudan olmadığı gibi, akıl da bunları algılamaya yetkin değildir. Çünkü akıl olmaksızın çocuklar ve hayvanlar, bu şeyleri kendi nefislerinde idrak edebilmektedir. Halbuki evveli bilgiler, hayvanlar ve çocuklarda mevcut değildir.³⁸ Öyleyse bu algıdan insanın kendisinin aç, mutlu ve korkmuş

³³ Gazali, *el-İktisat fi'l-İtikad*, (önsöz ve notlarla hzr. İ. Agah Çubukçu ve H. Atay), Ankara, 1962, s. 18.

³⁴ Gazali, *Miracu's-Salikin, Resail*'in içinde, Beyrut, Lübnan, s. 112.

³⁵ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 187.

³⁶ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103; *Miyaru'l-İlm*, s. 187; *Makasidu'l-Felasife*, s. 103.

³⁷ Gazali, *Mihakku'n-Nazar*, s. 102-103; *el-Mustasfa I*, s. 45

³⁸ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103.

olduğunu, kesin olarak bilmesi gibi, çok sayıda yakini hükümler ortaya çıkar. Kendisini, mutluluğu ve mutluluğun içindeki tatlılığı bilen kimse, bu bilgilerden bir önerme düzenleyip kendisinin sevinçli olduğuna hükmedebilir. Bundan düzenlenmiş olan önerme, akla göre gerçek bir önerme olur.³⁹

Hissiyatı, iç ve dış müşahedeye dayanan kavramlar olarak niteleyen Gazali, ona şu örneği vermektedir:

Her meydana gelen olayın bir sebebi vardır.

Âlemde bir çok olay meydana gelmektedir.

O halde âlemde meydana gelen olayların bir sebebi vardır.

Bu kıyasta bulunan "âlemde bir çok olay meydana gelmektedir" ifadesi, muhatabın kabul etmek zorunda olduğu bir öncüldür. Çünkü dış müşahede ile hayvan, bitki, bulut, yağmur gibi varlıklar; ses, renk gibi arazlar idrak edilir ve bunların yer değiştirdiklerine şahit olunur. Yer değiştirme ise, bir olaydır. Dolayısıyla muhatap âlemde meydana gelen olayları inkar edemediği gibi, bu olayların bir sebebinin olduğunu da inkar edemez⁴⁰

Mahsusatla ilgili bilgiler açıktır ancak uzaklık, yakınlık veya gözün zayıflığı gibi geçici sebepler yüzünden, görme için yanlıgı söz konusu olabilir.⁴¹ Mesela, gölge hareketsiz olarak görünür, halbuki akıl onun hareketli olduğuna hükmeder; Yıldız hareketsiz olarak görünür, fakat o hareketlidir. Aynı şekilde göz yıldız bakar, onu bir altın büyüklüğünde görür. Halbuki hendesi deliller, onun üzerinde bulunduğumuz küreden daha büyük olduğunu göstermektedir. Gelişmekte olan çocuk ve bitki, tedrici olarak büyüme ve gelişme içinde olduğu halde duruyor olarak görünür.⁴² Gazali'ye göre bu gibi bazı arızı durumları istisna ettikten sonra duyularla bilinen şeylerin doğruluğundan şüphe etmemek gerekir.⁴³ Eğer bunlardan şüphe edilebilir durumu olursa, öncüllerin muhatap tarafından kabul edilmesi zorunluluk oluşturmadığı gibi olardan çıkacak sonuç da doğru olmayabilir.

İkincisi: Sırf akli kavram. Aklın ortaya koyduğu ve muhatabın kabul etmek zorunda olduğu öncül çeşididir. "Âlem ya hâdis veya kadimdir" dediğimiz zaman, her düşünen kişi bu öncülden iki ihtimalin dışında üçüncü bir ihtimalin olmadığını bileceğinden bu öncülü olduğu gibi kabul etmek zorundadır. Mesela;

Hâdisten önce bulunmayan her şey hâdistir.

Âlem hâdisten önce bulunmuyordu.

O halde âlem hâdistir.

Bu kıyastaki iki öncülden biri "hâdisten önce bulunmayan şeyin hâdis olması" ifadesidir. Muhatabın bu öncülü kabul etmesi gerekir. Çünkü hâdisten önce bulunmayan şey ya hâdisle

³⁹ Gazali, *Mihakku'n-Nazar*, s. 103.

⁴⁰ Gazali, *el-İktisat fi'l-İtikad*, s. 20.

⁴¹ Gazali, *Miracu's-Salikin*, s. 113; *el-Munkuz, Resail*'in içinde, Beyrut, Lübnan, Tarihsiz, s. 27; *el-Mustasfa I*, s. 45.

⁴² Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 45; *Mihakku'n-Nazar*, s. 103; *Miyaru'l-İlm*, s. 188; *el-Munkuz*, s. 27.

⁴³ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 188.

beraberdır veya ondan sonradır. Üçüncü bir ihtimal yoktur. Eğer muhatap, üçüncü bir ihtimali iddia edecek olursa, aklen apaçık olan şeyi inkar etmiş olur. Eğer hâdisle beraber veya ondan sonra mevcut olan şeyin hâdis olduğunu inkar ederse, apaçık olan bilgiyi (bedihiyatı) inkar etmiş olur.⁴⁴

Üçüncüsü: Tevatür. Tevatür, bir topluluğun haber vermesi ile elde edilen bilgidir. Bu tür bilgiler eğer kendilerinde şüphe söz konusu değil ise, mütevatir olarak isimlendirilir.⁴⁵ Görmediğimiz halde Mısır ve Mekke'nin varlığını ve beş vakit namazın sayısını, mütevatir bilgi ile biliriz. Mütevatir bilgi, his ile algılanan bilgiden farklıdır. Çünkü hisse ait olan sadece, Mekke'nin varlığını haber veren kişinin sesini duymaktır. Onun doğruluğuna ise akıl ile hükmedilir. Akıl, haberin doğruluğuna hükmederken mücerret duymaya değil, duymanın tekerrür etmesine dayanır.⁴⁶ Bilginin oluşması belli sayıda insanların bir haberi rivayet etmesine bağlı değildir. Az sayıda insan tarafından rivayet edilen haberin de bilgi değeri vardır. Ancak böyle bir bilgi mütevatir bilgi olmaz. Çünkü mütevatir bilgi, yalan söylemeleri aklen mümkün olmayan bir topluluk tarafından verilen bilgidir.

Mesela,

Muhammed (a.s.) davasında haklıdır. Çünkü o, mucize göstermiştir.

Mucize gösteren herkes davasında haklıdır.

O halde Muhammed (a.s.) de davasında haklıdır, denir. Eğer Muhammed (a.s.)'ın mucize gösterdiği kabul edilmezse,

O, Kur'an'ı getirmiştir.

Kur'an ise mucizedir.

O halde o, mucize getirmiştir, denebilir.

Eğer biri, iki öncülün biri olan "Kur'an'ı Muhammed (a.s.) getirdi" öncülünü, "Muhammed'in (a.s.) Kur'an'ı getirdiğini kabul etmiyorum" diyerek inkar ederse, onun bu inkarı imkansızdır. Nitekim Muhammed'in (a.s.) varlığını, peygamberlik davasını, Mekke'nin mevcudiyetini, Hz. İsa, Hz. Musa ve diğer peygamberlerin gelmiş olduklarını tevatürle bildiğimiz gibi Muhammed'in (a.s.) Kur'an'ı getirdiğini de tevatürle bilmekteyiz.⁴⁷

Dördüncüsü: Öncülün, başka bir kıyasla ispat edilmiş olması. Bu kıyas, ya bir dereceli veya bir çok dereceli olup hisse, akla veya tevatüre dayanır. Çünkü iki öncülün sonucu, başka bir kıyasta öncül olabilir. Mesela "âlemin hâdis olduğu" sonucuna vardıktan sonra "âlemin hâdis olmasını" başka bir kıyasın düzenlenmesinde öncül yapmak mümkündür. Şöyle ki;

⁴⁴ Gazali, *el-İktisat fi'l-İtikad*, s. 20-21.

⁴⁵ Gazali, *Miyaru'l-İlm*, s. 103.

⁴⁶ Gazali, *el-Mustasfa I*, s. 46; *Mihakku'n-Nazar*, s. 105.

⁴⁷ Gazali, *el-İktisat fi'l-İtikad*, s. 21.

Her hâdis olanın bir sebebi vardır.

Âlem hâdistir.

O halde âlemin de bir sebebi vardır.

Âlemin hâdis olmasını delillerle ispatladıktan sonra onun bir sebebinin olduğunu inkar etmek imkansızdır.⁴⁸ Böyle kıyaslarda sonucu kesin olan bir önerme, öncül yapıldığı için onun doğruluğundan şüphe edilemez.

Beşincisi: Sem'iyat. Sem'iyat, işitmeye dayalı olan öncül çeşididir. Mesela, bütün günahların Allah'ın dilemesiyle gerçekleştiğini iddia ederken şöyle deriz:

Her olay Allah'ın dilemesiyledir .

Günahlar da birer olaydır

O halde günahlar da Allah'ın dilemesiyledir.

Her olayın varlığı hisle bilinir. Bu olayların günah oluşu ise, din ile bilinir. "Her olayın Allah'ın dilemesiyle olduğu" sözüne gelince, muhatap dini kabul ettikçe veya delil ile ikna edildikçe bunu inkar edemez. "Allah'ın dilediği oldu, dilemediği olmadı" sözünün doğruluğunu, icmaya dayanarak ispat ederiz. Burada işitme yoluyla elde edilen delil, inkara engel olmaktadır.⁴⁹

Altıncısı: Öncülü, muhatabın kabul ettiği ve inandığı şeylerden seçmek. Muhatabın aleyhine hisse veya akla dayanan bir delilimiz yoksa, onun fikrini kıyasta öncül olarak alıp ondan istifade edebiliriz. Böylece muhatap, davasını yıkmak demek olan inkar yoluna sapamaz.⁵⁰ Mesela, Gazali'ye göre Yahudilerin, "Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir" iddiası batıldır. Bunun böyle olduğu şu iki öncülün bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır:

Musa (a.s) bir insandır. (Birinci öncül)

Musa (a.s)'a Allah'tan kitap gelmiştir.⁵¹ (İkinci öncül)

Bu iki öncülün bir araya getirilmesinden, zorunlu olarak "Bazı insanlara kitap indirilmiş, vahiy gelmiştir" sonucu çıkar. İşte bununla "Allah hiçbir insana kitap göndermemiştir" şeklindeki iddia çürütülmüş olur. Bu iki öncülden birincisinin doğruluğu his ile, ikincisinin doğruluğu ise onların itiraflarıyla sabittir. Çünkü onlar, Musa (a.s)'a indirilen kitabın esaslarından bazılarını gizlemiş, bazılarını açığa vurmuşlardır. Nitekim Allah "İşinize geleni gösterip açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?"⁵² şeklinde buyurmaktadır.⁵³

Gazali'ye göre bu ayet, inkarcılarla en iyi şekilde mücadele edebilmek için zikredilmiştir. Mücadelenin en önemli özelliklerinden biri muarız tarafından, iki öncülün

⁴⁸ Gazali, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁹ Gazali, *el-İktisat fi'l-İtikad*, s. 22.

⁵⁰ Gazali, *a.g.e.*, s. 22.

⁵¹ Gazali, *el-Kıstasü'l Mustakim*, Mısır, 1900, s. 45; *Esasü'l Kıyas*, (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad, 1993, s. 30.

⁵² 6 En'am, 91.

⁵³ Gazali, *el-Kıstasü'l Mustakim*, s. 46; Refik Acem, *el-Mantuk İnde'l Gazali*, s. 164.

kabul edilmesinin, meselenin ispatı için yeterli olmasıdır.⁵⁴ Yukarıdaki iki öncülün doğruluğu muarız tarafından kabul edilmekte, yani Yahudiler bunların doğruluğunu itiraf etmektedir. O halde öncüllerden çıkan sonucu da kabul etmeleri gerekir.⁵⁵

“Düşünme kaidelerinde, istifade etmek bakımından bu kavramlar arasında fark var mıdır?” şeklindeki bir soruyu Gazali, bunların genellikle farklı olduğunu ifade ederek cevaplar. Çünkü aklî ve hissî kavramlar, akılsız ve hissiz kimseler müstesna, bütün insanlar için ortaktır. Öncülün bir hisle bilinmesi gerekiyorsa, kaybolan o hisse dayanan öncülü kullanmak faydasızdır. Nitekim görme duyusuyla elde edilen bir öncülü, anadan doğma kör bir kimseye karşı delil olarak ileri sürmek imkansızdır. Sağıra göre, işitmeye dayanan delil de böyledir. Mütevatir ise, ulaştığı kimseye fayda verir. Gazali’ye göre, bu anda kendisine davet ulaşmamış bir kimse uzak bir yerden çıkıp yanımıza gelse, biz de ona tevatüre dayanarak Muhammed (a.s.)’in Kur’an’la meydan okumuş olduğunu anlatmak istersek, ona tevatürü öğreneceği kadar zaman vermedikçe, bunu anlayamaz. Bir kavme göre tevatür derecesine varan bir hâdise, diğer bir kavme göre böyle olmayabilir. Mesela, Şafii’nin zimmiye karşılık Müslüman öldürülmesine dair olan sözü, kendi mezhebinden olan fakihlere mütevatir ise de, mukallitlerinden cahil kimseler nazarında mütevatir değildir. Onun münferit meselelere dair bir çok fikirleri fakihlerin nazarında mütevatir değildir.

Başka bir kıyastan elde edilmiş öncül ise, sadece bu kıyası kabul etmiş kimseler için geçerlidir. Mezheplerin prensipleri ise, herhangi bir araştırmacıya karşı kullanılırsa fayda vermez. Bu prensipler, sadece mezheplere inanan münazaracılara karşı kullanılabilir. Sem’iyat ise, sadece işitmeye dayanan delilleri muteber kabul eden kimselere karşı kullanılabilir. Bunlar, tertip ve dizilişleriyle istenilen meçhul sonuçları bilmeye yarayan öncüllerin kavramlarıdır.⁵⁶

Sonuç

Sonuç olarak Gazali, muhatap tarafından kabul edilmesi gereken öncül çeşitlerinin çok olduğunu ifade etmekle beraber, yukarıda da zikrettiğimiz altısını ele almaktadır. Ancak onun beş sanatta kullandığı öncüllerin önerme çeşitlerine baktığımızda evveliyat, mücerrebat, hadsiyyat, fitriyyat yani kendiliğinden değil bir vasıta ile bilinen önermelerden oluşan öncüllerden çıkan bilgilerin de muhatap tarafından kabul edilmesi gerektiğini görürüz.⁵⁷ Böylece muhatabın kabul etmek zorunda olduğu öncül çeşitlerini on’a çıkarmak mümkündür. Her şeyden önce öncüllerin kabul edilmesi bunların doğru bilgi ihtiva etmesi ve muhatabın onaylamasına bağlıdır. Zaten eğer öncüller doğru bilgiyi ihtiva etmiyorsa onlardan kesin sonuçlara varmak mümkün olmadığı gibi, kabul etmek de gerekmez.

⁵⁴ Gazali, *el-Kıyasu'l Mustakim*, s. 46.

⁵⁵ A.g.e., s. 47.

⁵⁶ Gazali, *el-İktisat fi'l-İtikad*, s. 23.

⁵⁷ Bkz. Gazali, *Miyau'l-İlm*, s. 186-192; *Makasidu'l-Felâsife*, s. 102; *el-Mustafa I*, s. 45-49; *Mihakku'n-Nazar*, s. 102-108.

Abstract: *The Structure of Premises in al-Gazali*

The issue of premises is rather important for classical logic. For, in a syllogism, if premises are true, the conclusion must be true. Therefore, the truth of premises is crucial. This essay provides al-Ghazali's account of the definition, structure and different types of premises.